

A GRAMMATIKAI TAGADÁS ÉS A TAGADÓ MONDATOK FOGALMA AZ OROSZ NYELVBEN

Írta: ERDEI MIHÁLY

Az orosz nyelvben is, mint minden nyelvben igen lényeges probléma a mondat-típusok kérdése: szerkezetük módjai, egymás közötti kapcsolatuk. A tagadó mondatok megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, nemcsak különleges szintaktikai sajátosságai miatt, hanem azért is, mert a nyelvi kategóriák és a tudatkategóriák között levő viszony szempontjából is jelentősek.

A tagadás és a tagadó mondatok meghatározásában nincs egység a kutatók között. Egyesek szerint — ahogy a későbbiek során látni fogjuk — nem szabad elfogadni azt a nézetet, amely a mondatokat állító és tagadó mondatokra osztja; más nyelvészek viszont azon a véleményen vannak, hogy minden mondat, amely tagadósztót tartalmaz, tagadó mondatnak tekinthető. Mindezekből az következik, hogy az orosz nyelv tagadó mondatainak specifikuma eddig még nem teljesen tisztázott probléma. A tisztázatlanság okát a grammatikai kategóriák és tudatkategóriák kölcsönhatásának egyoldalú értelmezésében kell keresnünk, ti. a tagadást külön-külön vizsgálták a grammatika vagy a logika szemszögéből, elfeledkezve arról, hogy a grammatikai és logikai kategóriák között meghatározott kapcsolat van, következésképp, e két kategóriát kölcsönhatásában, nem pedig egymástól elszakítva kell vizsgálni; annál kevésbé, mert a mondat csak annyiban a grammatika tárgya, amennyiben a gondolat strukturális törvényszerűségét kifejező nyelvi eszközök leírását adja; másrésztől azonban a logika tárgya is, amennyiben a gondolataalkotás elemeinek jellemzésére szolgál. S ez a tagadásra és a tagadó mondatokra is vonatkozik, ezért a logikai és a grammatikai tagadást illetően meg kell találni a logikai és a grammatikai formák közötti összhangot. Ez készítetett arra, hogy az orosz nyelv tagadó mondatainak vizsgálatával foglalkozzam.

1. A tagadás és állítás terminológiát a nyelvtan a logikától kölcsönözte, ahol a tagadás az egyik legfontosabb konstans. A tagadás a logikában nem két kijelentés kapcsolatát jelenti, hanem olyan műveletet, amelyet egy kijelentésre alkalmazunk. E művelet segítségével egy tételből ugyanannak logikai ellentétét lehet képezni. Két tétel, amelyek közül az egyik a másiknak logikai tagadása, vagyis a logikai tagadása, vagyis a logikai ellentmondás viszonyában van egymással. Pl.: Ebből a P tételből: „Kint esik az eső”, a következő P' tételt nyerhetjük: „Kint nem esik az eső”. GEORG KLAUS szerint a nyelvtanban az ilyen „nem” szerepe egyáltalán nincs egyértelműen tisztázva. [1]

Felmerül a kérdés: mi felel meg a valóságban tagadásnak, azaz tisztázandó a negatív ítéletek megfelelőjének kérdése. A valóságban semmiféle logikai negatívum nem létezik. Ha ez az ítélet igaz, valóságos tényállást tükröz vissza. Ez az ítélet tehát nem a semmiről, vagy valamiféle „negatív valóságról” szóló ítélet, hanem annak a ténynek a tükrözője, hogy az időjárás állapotára jelen pillanatban az eső hiánya jellemző. Egy tulajdonság vagy egy tényállás tagadásának a gondolkodásunkban

tehát az a tény felel meg a valóságban, hogy a dolog másképp áll, mint ahogy azt a tagadott állítmány kifejezi. A logikai tagadásnak tehát a „máslét” felel meg. [2]

A nyelvben a logikai tagadó ítéletet leggyakrabban a tagadó mondatok fejezik ki. Természetesen nem lehet egyenlőségjelet tenni a két fogalom közé, mint ahogy nem tehetünk egyenlőség jelet a grammatikai mondat és a logikai ítélet közé sem. [3]

Hogy a grammatikai tagadás jelentését megállapítsuk, — OTTO JESPERSEN szerint — először különbséget kell tennünk a nyelvben levő tagadás és a logikában levő tagadás, valamint a matematikában levő tagadott mennyiség között: -4 nem mindent jelöl, ami a $+4$ -től különbözik, hanem azt, mennyivel kisebb a nullánál, és a $+4$ mennyivel több a nullánál. A grammatikai tagadás ellenkezőleg, a fogalmat ellentmondóvá alakítja, legtöbbször teoretikusan. Hiszen a közelebbi vizsgálódásnál kitűnik, hogy ez a szabály nagyon pontos meghatározásokat követel; hogy megértsük állandóan figyelemmel kell lenni az A, B és C felosztásra, ahol A és C abszolút értékek, és bizonyosságot feltételeznek; B bizonytalanságot feltételez, és e vonatkozásban parallelje a másik kettőnek. Először a B kategóriát vizsgáljuk meg:

Не всё и не ничего.

Itt a nyelvek többségére áll az a szabály, amit az angolban a „not” jelöl: „kevesebb mint”; másképpen „az adott” terminus és a nulla között. Ilymódon — írja Jespersen — a „not good” azt jelenti: „nem olyan jó”, de ez még mindig nem jelenti azt, amit az oroszban az отличный szó jelöl. A „not lukewarm” alacsonyabb hőmérsékletet jelent, mint a „lukewarm”, az oroszban a тепловатый és a холодный közötti, de nem a тепловатый és a горячий közötti hőmérsékletet jelöli. Az elmondottak jobban érthetőek, ha a tagadás számnevekkel áll kapcsolatban. Pl.:

Он не читает и трёх книг в год.
Высота холма не достигает двухсот метров.
Его доход не составляет 200 фунтов.

Ezek — JESPERSEN véleménye szerint — mind azt jelentik: „kevesebb mint három”, továbbá a не выше 30 jelenthet pontosan harmincat, vagy kevesebbet harmincnál. A következő mondat:

Он заплатил не менее двадцати фунтов.

meglepetést fejez ki a kapott összeg nagysága miatt, amely pontosan húsz font, és nem kevesebb. [4]

Különbség van továbbá a logikai és a grammatikai tagadás között, mert az ítélet nyelvi kifejezési formáját nemcsak maga az ítélet, hanem az illető nyelv szerkezeti felépítése is meghatározza. [5] A logikai különbözőségek egyformák ugyan minden nyelvben, de ugyanazon fogalmat az egyik nyelvben pozitívan fejezzük ki, míg a másikban negatívan. Ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy az ítélet és a mondat viszonylatában az ítéletet — legyen az állító vagy tagadó — úgy határozhatjuk meg, mint a kijelentő mondatoknak azt a gondolati tartalmát, amely a kijelentő mondat egyik nyelvről a másik nyelvre való fordításkor feltétlen megőrzendő. [6]

2. A grammatikai tagadás formális ismérve a tagadószó jelenléte a mondatban. [7] A tagadás azonban sokszor tagadószó nélkül is kifejezhető az orosz nyelvben a következő elöljárószók + birtokos eset segítségével:

без, вне, против, сверх; без нормы; вне нормы, сверх нормы.

De ezen szavak nem teszik tagadóvá a mondatokat, csupán bizonyos negatív árnyalatokat kölcsönöznek a szó jelentésének, hasonlóan a „Mi a sötétség?” kifejezéshez, amikor azt mondjuk, hogy a sötétség a fény hiánya. Az ilyen negatív meghatározás szintén megengedhető, mert maga a „sötétség” szó jelen esetben negatív fogalom.

Ezek után felvetődik a kérdés: mit nevezünk grammatikai tagadásnak, és mit fejez ki a nyelvi negáció?

THOMSON szerint [8] azért tagadjuk a mondat valamely tagját, mert a képzet szintézise nem felel meg a beszélő nézetének. Hogy milyen mértékben van jelen a beszélő képzetében a tagadott fogalom mellett egy másik pozitív fogalom, az a körülményektől függ. Ha azt mondjuk: „Ezt nem határidőre készítette el” — akkor a tagadás csupán az előre megfontolt szándék hiányzó tulajdonságát foglalja magában. Az emberek többségében az ilyen tagadó mondat esetén a beszélő képzetében jelen van egy másik fogalom képzete, és a beszélgetőtárs is érti, hogy a beszélő mire gondol. Ezt az értelmezést nem az váltotta ki, mintha az adott tagadott szó a tagadószóval adná az adott képzetet, hanem azzal, hogy az esetek többségében az adott fogalom képzetének szintézisét csak akkor vethetjük el, amikor az elvetett fogalom helyett van egy másik fogalom, aminek jelenléte következtében tagadjuk az elsőt.

LUCIEN TESNIÈRE [9] abból indul ki, hogy minden tagadás egy állításhoz képest tagadás, a tagadó mondatot tehát az állítóból kell levezetni. A *ne* szócskának az a funkciója, hogy előbb elkülöníti a tagadó mondatot az állítótól, mintegy „leakasztja” (*decrochage*), arról, majd később „ráakasztja” (*raccrochage*) a tagadás síkjára. Ez a nyilván pedagógiai fogantatású szemlélet minden esetre annyi tudományos igazságot feltétlenül tartalmaz, hogy a francia tagadás egy előkészítő és egy befejező részből áll, tehát valóban mindkét résznek megvan a maga funkciója. S hogy ez nem belemagyarázás, bizonyítják azok az oppozíciók, amelyek a *ne... pas*, a *ne... guère* és a *n... que* között vannak. A tagadószó után, ellentétben az orosz és a magyar nyelvvel, a franciában még csak annyit tudunk, hogy negatív irányban indult el a beszélő, de a tagadás mértékéről csak a záró rész meghallása után lesz pontos tudomásunk. Ez azért van így, mert a francia nyelv nem képes a nyomatékos tagadás olyan sűrített kifejezésére, mint pl. az orosz és a magyar nyelv: „Nem Péter volt ott” — *He Пётр был там* mondatot a francia csak így tudja kifejezni: *Ce n'était Pierre qui était là*. Igaz, az orosz és a magyar nyelv is használhat a franciához hasonló formát: „Nem Péter volt az, aki ott volt”. — *He Пётр был тот, кто там был*. [10].

A tagadás minőségét tekintve TESNIÈRE két tagadástípust különböztet meg: „nuklerális tagadás”-t és „konnexionális tagadás”-t. A nuklerális tagadás (magtagadás) szerinte az, amikor egy nuklerális kérdés esetében egy „üres maggal” van dolgunk: „qui est venu?” — s erre nem úgy felelünk: „Alfréd est venu” — azaz nem személynévvel egészítjük ki az „üres magot”, hanem a „personne” tagadószóval: „Personne n'est venu”. Ezzel azt jelöljük, hogy a cselekvő nem „Alfréd” vagy valaki más. A konnexionális tagadás (viszonytagadás) „telt magok hordozója”, amelyeknek önmagukban pozitív értelmük van, de amelyeknek viszonya negatív a jel hatására, amely „a viszony hordozójaként” érinti az egész mondatot. Pl.: *ne... pas — chante = ne chante pas; Alfréd ne chante pas*. [11]

Foglalkoznunk kell továbbá a VASZILJEVA [12] által kifejtett nézettel a grammatikai tagadást és a tagadószókat illetően. Az ő véleménye szerint ugyanis számos kutató összekeveri a grammatikai és logikai fogalmakat azért, hogy a tagadó módosító szók jelentését felcseréli a tagadás jelentésével. Helyteleníti az ún. szemantikai elvet, mivel a tagadás szemantikai elvének megfelelően a különféle tagadó

módosító szók nemcsak a tagadás kifejezésére szolgálnak, hanem a különböző szubjektív árnyalatok kifejezésére, továbbá a határozatlanság és az ellentétesen állító jelentés kifejezésére is. Úgy véli, hogy a tagadó módosító szók szemantikai elvének keletkezésére azon logikusok idealista tételei hatottak, akik a tagadás problémáját a pszichologizmus szellemében akarják megoldani, miközben grammatikai tagadáson a beszélő különös viszonyát értik. Ha ennek a nézőpontnak hívei vagyunk — mondja VASZILJEVA —, akkor a tagadás nemoszthatóságot fejez ki, amelynek helye van a valóságban, hanem inkább specifikus szubjektív viszonyokat. És ekkor természetesnek tűnik a grammatikai tagadás kifejezésére szolgáló tagadó módosító szók poliszémiájának elismerése, tekintettel a beszélő szubjektív reakciójának sokrétűségére.

A tagadás szubjektív értelmezéséből kiindulva határozza meg számos kutató — VASZILJEVA véleménye szerint —, a tagadó módosító szók szemantikáját attól a jelentéstől függően, amit a tagadás kategóriájának tulajdonítanak. Példának hozza fel van Ginnekent, aki a tagadás egyik elemének az érzést tartja, s a tagadó módosító szók sajátos jelentését az ellenállás, ellenvetés érzésének kifejeződésében látja; [13] továbbá Ottó Jaspersent, aki a tagadás fogalmába az elhárítás érzését helyezi. A tagadás érzelmi kifejezésének híveként idézi még Havers-t, aki a a tagadó módosító szókat úgy jellemzi, mint a „nem-kívánás” kifejezésére szolgáló primitív indulatszókat.

A valóság objektív kapcsolataitól való elszakadás nemcsak ezen nyelvészekre jellemző — írja VASZILJEVA —, akik a tagadás jelentését csak az elhárítás, elutasítás, nem-kívánás érzésében látják, hanem azokra a kutatókra is, akik a tagadás jelentését azonosítják a szubjektív negatív érzéssel, noha az utóbbi esetben a tagadó módosító szókat rendszerint a modális szókhöz sorolják. Ezt teszi KRUISINGEN, REFORMATSZKIJ, SCSEBBA és BARHUDÁROV, akik a tagadó módosító szókat úgy elemzik, mint a beszélő szubjektív értékelésének kifejezőit. VASZILJEVA úgy véli, hogy a felsorolt nyelvészek tételei a tagadó elemek természetéről, tekintet nélkül néhány megkülönböztető vonásra, egyben megegyeznek, mégpedig abban, hogy a tagadó elemek, amelyek a tagadás kifejezésére szolgálnak, összekapcsolódnak a beszélő mondanivalójához való viszonytal.

A tagadást kifejező eszközök szemantikájának elemzésénél feltétlenül abból a materialista tételből kell kiindulnunk, amelynek megfelelően a tagadást nem mint a beszélő szubjektív értékelését kell vizsgálni, hanem mint a valóság meghatározott jellemzőjét. Nyomatékosan aláhúzza azt, hogy a negatív jelentést, amelyet a tagadó módosító szók fejeznek ki a mondatban, nem tekinthetjük a beszélő szubjektív viszonyának, hanem logikai és gondolati jelentésként kell felfogni, mivel a tagadó szó, amely a tagadás szintaktikai kategóriáját adja, oszthatóságot fejez ki. Ez a valóságban is megtalálható.

Végül bírálja a tagadó szó poliszémiájának híveit, helytelenítve azok álláspontját, minthogy a tagadásra szolgáló tagadó módosító szónak nemcsak negatív jelentése lehet, hanem állító, ellentétesen-állító jelentése, továbbá az ingadozás és a határozatlanság kifejezése. Vinogradovot bírálva azt állítja, hogy azok a kutatók, akik elismerik a tagadás modális és emfatikus voltát, elszakítják azt a valóság egy meghatározott részétől.

Véleményem szerint, VASZILJEVA erősen a logika szemszögéből vizsgálja a grammatikai tagadás kérdését, és túlságosan ragaszkodik Arisztotelesz azon igazság meghatározásához: „Igazat az mond, aki azt állítja, hogy a különböző külön van és az együttlevő együtt van, s tévedésben van, aki ellenkezőt állít, amint ahogy

a dolgok vannak... Bizonyos, ugyanis, hogy nem azért vagy fehér, mert mi azt gondoljuk, hogy igazán fehér vagy, hanem mert fehér vagy, azért van igazunk.” [14]

Az igazság reláció valóban olyan viszony, amelyben két tényező van egymással összekapcsolva, nevezetesen az ítélet azzal a tényállással, amelyre az ítélet vonatkozik. Ha az ítélet annak a valójában létező ténynek fennállását állítja, amelyre vonatkozik, akkor igaz; ha ennek a létező ténynek a fennállását tagadja, hamis. [15]

A „vagy-vagy”; „igaz-hamis” arisztoteleszi tétel kétezer évig volt megdöntetlen. De mit tegyünk az ilyen ítéletekkel: „Varsóban leszek 1968. január 18-án?” Hol itt a „hazug” vagy „hamis”? 1968. január 18-án majd megtudjuk, de mi van addig, amíg elérkezünk a fenti dátumhoz?

Hasonló mondatokat analizálva JAN LUKASZEVIČ, lengyel logikus arra a következtetésre jutott, hogy az „igaz-hamis” tétel nem kielégítő, szükséges egy harmadik kategória: „lehetséges”. A logikában tehát, szerinte, az ítéleteknek a következő értékei vannak: 1. igaz, 2. hamis, 3. lehetséges. [16]

Ennek a tételnek alapján erősen vitatható VASZILJEVA fent ismertetett felfogása, annál is inkább, mert a tagadásban nem csupán „objektív” valóságtükrözés testesül meg, hanem a beszélőnek a társadalmi tudathoz, illetőleg a hallgatóhoz való szubjektív alkalmazkodása is. A beszélő tudja vagy feltételezi, hogy a hallgató mit tart természetesnek, megszokottnak, s az ehhez képest eltérő véleményét fejezi ki a tagadás formájában. [17] Továbbá vitatható azért, mert magában a tagadás kifejezésében, hasonlóan más tudati megnyilvánuláshoz, fontos szerepük van az emocionális és affektív momentumoknak.

Az eddigiekben a grammatikai és a logikai tagadás viszonyával foglalkoztunk. Vizsgáljuk most meg a tagadó mondatok mibenlétét.

A tagadó mondatokat illetően sincs egyetértés az orosz nyelvészek között. Vannak, akik tagadják a tagadó mondatok létét. Például RUDNYEV [18] szerint nem szabad elfogadnunk azt a tételt, hogy a mondatokat állító és tagadó mondatokra osztják fel. Ez nem más — írja —, mint a grammatika azonosítása a grammatikai fogalmakkal. Tétele alátámasztására abból indul ki, hogy nem minden mondat tartalmaz ítéletet, mint pl. az óhajtó vagy kérdő mondatok, amelyekben nincs se állítás, se tagadás. A mondatok felosztása állító és tagadó mondatokra nem a mondatok strukturális szerkezetéből adódik, hanem a tárgyak minősége és tartalma szerinti felosztásból. Továbbá — véleménye szerint —, miközben valamit tagadunk, állítunk is, míg viszont valamit állítva tagadóvá formáljuk a közlést:

Студенты первого курса не имеют плохих отметок.

Студенты-выпускники плохо подготовлены по русскому языку.

A második mondatban *плохо* szó tölti be a tagadószó funkcióját. Ebből nyilvánvaló, hogy a mondat szerkezetében nem tükröződik az állítás és tagadás. Úgy véli, hogy az úgynevezett tagadó konstrukciójú személytelen mondatok képeznek kivételt. A személytelen mondat jelenségét azonban nem lehet minden mondatra vonatkoztatni.

Rudnyevet megelőzően SAHMATOV [19], a szintaxis legtekintélyesebb orosz kutatója, akinek munkái ma is fontos forrásként szolgálnak, azt írja, hogy a tagadó mondat általában egybeesik az állító mondattal, amikor azt mondjuk: Он не ходит. — azt állítjuk, „ő nem jár” és ezzel tagadjuk, hogy „ő jár”.

SAHMATOV és RUDNYEV felfogásával ellentétben számos nyelvész külön mondat-típusként kezeli a tagadó mondatokat, de pontos és általánosan elfogadott meghatározása nincs a tagadó mondatoknak. PESKOVSKIJ [20] Meillet véleményével, [21]

egyezően szintén tagadó mondatnak tekint minden mondatot, amelyben a *не* tagadó módosító szó jelen van, attól függetlenül, hogy melyik mondatrész előtt áll. Azokat a mondatokat, amelyekben a tagadószó az állítmány előtt áll, általánosan tagadónak, ha más mondatrész előtt áll, akkor részlegesen tagadónak jelöli. Ezzel a véleményével nem áll egyedül, mert a francia Tesnière [22] szintén hasonlóan fogalmaz, amikor azt mondja: a tagadás lehet megtagadás (*négation nuclaire*) és konnexionális tagadás (*négation connexionelle*), és a konnexionális tagadás az egész mondatot érinti. Ugyanúgy, mint a magyarban.

GALKINA—FEDORUK [23] lényegében Peskovszkij elméletét fejleszti tovább, amikor a tagadó mondatokat logikai jellegük szerint *a)* általánosan tagadó mondatokra (egyszerű és nyomatékos tagadás; *b)* részleges tagadó mondatokra osztja. Általános tagadó mondat: *Не пылит дорога*. Részleges tagadást tartalmazó mondat:

Не работа старит человека, а горе.

SZUHARJEVA szerint [24] viszont tagadó mondatot az ilyen meghatározás a tagadó ítélettel teszi egyenlővé. A nyelvi tények — írja —, logikai kategóriákkal való viszonyának a megállapítása alapján hasznos az általános nyelvi problémák meghatározásánál, pl. a mondat problémái általában. A mondat típusok kiválasztása azonban mindenek előtt a specifikus nyelvi jelenségeken áll, azaz kell, hogy alapuljon, vagyis az adott nyelvnek megfelelő sajátos strukturális ismérveken, amiknek a mondatok szemantikai analizisével kell párosulniok.

DONDUA [25] igen egyéni és sajátos véleménynek ad hangot, amikor azt mondja, hogy a grammatikai mondatok nem fejezik ki teljesen az alany és állítmány között levő reális viszonyt, s ezért az állító mondatokhoz tartoznak:

a) „a szorosabb értelemben vett állító mondatok”, amelyekben az állítás szemben áll a tagadással, azaz amikor az állítást úgy fogjuk fel, mint feleletet egy meglevő vagy feltételezett tagadásra, pl. *Не придёт? — Придёт, обязательно придёт.*

b) „neutrális mondatok”, amelyeken azokat a mondatokat értjük, melyek csupán pozitív formában konstatálják a tényeket anélkül, hogy szembeállítanak más ítélettel, pl. *Дождь идёт. Голова болит.*

A tagadó mondatokhoz tartoznak: *a)* „a szorosabb értelemben vett tagadó mondatok”, azaz azok a mondatok, amelyekben a tagadás szemben áll egy állítással:

Он придёт? — Нет, он не придёт.

b) „neutrális tagadó mondatok”, amelyekben csupán „tagadó formában” konstatálunk egyényt, minden szembeállítás nélkül, pl. *Он не придёт.*

4. A tagadószót tartalmazó mondatok klasszifikációját illetően tehát nincs egyetértés az orosz nyelvészek között. A kérdés tisztázása céljából térjünk vissza THOMSONNAK [26] a tagadószót tartalmazó mondatokkal kapcsolatos téziséhez. Szerinte a mondatokat, amelyek tagadószót tartalmaznak, feloszthatjuk olyanokra, amelyekben a tagadószó nem az állítmányhoz tartozik, hanem a mondat valamely más tagjához. (A tagadó mondatok első típusa.) Továbbá olyanokra, amelyekben a tagadószó az ígére vonatkozik.

Az első típusú mondatokban a cselekvést egyáltalán nem tagadjuk. Pl.: *He он это сделал.* A második típusú mondatokban viszont tagadjuk. Az ide tartozó mondatokat jelentésük alapján feloszthatjuk olyanokra, amelyekben a cselekvést ugyan tagadjuk, de csak relatíve, és olyanokra, amelyekben abszolúte tagadjuk a cselekvést, — írja THOMSON.

Azokat a mondatokat, amelyekben a cselekvést relatíve tagadjuk, feloszthatjuk olyanokra, amelyekben csupán azt a cselekvést tagadjuk, amit az ítélet tartalmaz,

és helyette a beszélő más cselekvésre gondol (a tagadó mondatok második típusa, pl. *А возик свой мы не свезём, а скатим.*) Továbbá olyanokra, amelyekben a cselekvést az állító ítélet egyik tagjának viszonylatában tagadjuk csupán, amikor a beszélő az adott képzet helyett másra gondol, amelyhez viszonyítva a cselekvést egyébként nem tagadta volna. (A tagadó mondatok harmadik típusa, pl. *Не выбирай невесту, выбирай сваху.*) Az első és második típusú mondatok lényegében nem különböznek egymástól elvileg — folytatja THOMSON —, mivel az egyikben is, meg a másikban is az állító ítéletet elvettük, mégpedig úgy, hogy közben a beszélő más fogalomra gondol s ha a tagadott fogalom helyett ez a másik létezne, akkor a mondat állító lenne. Nincs lényeges különbség az első és a harmadik mondattípus között. A harmadik típusú mondatokban a cselekvést relatíve tagadjuk, a beszélő tudatában „mellékgondolat” van jelen, amelyben nem tagadjuk ezen cselekvésnek a szintézisét azzal a képzzel, amelyre a beszélő gondol, a másik fogalom helyett, amihez viszonyítva a cselekvést tagadjuk. S ez teszi lehetővé az első típusú mondat keletkezését. Pl. *Не выбирай невесту, выбирай сваху! — Выбирай не невесту, а сваху!* Az első típusú mondatban, de a másodikban is, a beszélő azt fejezi ki, hogy az adott ítélet minden tagját elismeri, egyetlen kivétellel, amelynek elvetése alkotja a tagadó mondat közvetlen jelentését.

A harmadik típusú mondatokban a beszélő elfogadja az állító ítéletre vonatkozó azon egyoldalú nézetet, amikor saját ítéletének kiinduló pontjává teszi az ítéletnek azt a tagját, amelyet ő (a beszélő) nem ismer más összefüggésben és ily módon természetesen kénytelen tagadni a cselekvést, amelyet lényegében elismer ugyan, de más fogalmakkal kapcsolatosan.

A második és harmadik típusú mondatoktól jelentésük szerint eltérnek azok a mondatok, amelyekben a tagadást abszolúte tagadjuk, mint nem létezőt azon szubjektummal kapcsolatban, amelyre a beszélő gondol. Ez a különbség teszi lehetővé, hogy éles határvonalat vonjunk a két következő mondattípus közé.

Azon mondatokat, amelyekben a cselekvést abszolúte tagadjuk, formális ismervük szerint két típusra osztjuk: az első, amelyben a tárgy accusativusban (THOMSON szerint ez a tagadó mondatok negyedik típusa), a második, amelyekben a tárgy genitivusban van (ez az ötödik típus).

A negyedik és ötödik típusú mondatokat illetően a jelentéskülönbség abban van, hogy a negyedik típusú mondatokban konkrét cselekvést tagadunk, amelynek fogalma a pozitív ítélethez tartozik és a beszélő „lelkében” létezik; ennek a fogalomnak a létezését végső soron a hallgató „lelkében” is feltételezi a beszélő:

Не шей ты мне, матушка, красный сарафан.

Az ötödik típusú mondatokban rendszerint csupán az adott esetben lehetséges absztrakt cselekvést tagadunk, amikor a cselekvés a negatív tulajdonság segítségével meghatározott azon elképzelések közötti viszonyban rejlik, amelyet a grammatikai alany és tárgy jelöl. Pl. *Так как он не нашёл подходящей квартиры, то он поселился в меблированных комнатах.* Az ilyen mondatok természetesen a pozitív ítélet elvetésére is szolgálhatnak, de ilyen esetben elveszítik a cselekvés absztrakt jellegét; amely meghatározza a grammatikai alany és állítmány által jelölt viszonyt. Pl. *Нет, она музыки не любит.* Ily módon az elsőől a negyedikig típusú mondatoknál az a közös vonás, hogy az állító ítélet valamely tagjának elvetésére szolgálnak az ítélet többi tagjához viszonyítva. Az ötödik típusú mondatok a pszichológiai szubjektum és az absztrakt negatív cselekvésből eredő állapot meghatározására szolgálnak.

5. A tagadó mondat típusok feltüntetése mellett meg kell még vizsgálnunk a lexikai és a grammatikai tagadás fogalmát, valamint a kettő között levő összefüggést. Ezt a kérdést — véleményem szerint — SZAMATOVÁNAK [27] sikerült a legjobban megoldania. Szerinte ne által kifejezett tagadás hatássférája nem korlátozódik csupán a lexikai jelentésre, hanem kiterjedhet a különböző grammatikai jelentésekre (pl. az eset, a szám, az idő és az igeaspektus stb. kategóriákra is). S ekkor a meghatározott lexikai vagy grammatikai jelentés létének lehetőségét csak „tagadjuk”, vagyis nem állítjuk egy ellentétes lexikai vagy grammatikai jelentés meglétének lehetőségét, és számos lexikai vagy grammatikai jelentés előfordulásának a lehetősége áll fenn. Így például a не módosítószó jelenléte a читает állítmány mellett: Студент не читает. Ez a mondat azt mutatja, hogy az adott grammatikai és lexikai összefüggésben kizárjuk az „olvas” szó lexikai jelentés lehetőségét és a jelen idő használatát. De miközben tagadjuk az adott cselekvés (olvas) lehetőségét, a не módosítószó nem mutatja meg: mit is csinál a hallgató? Lehetséges, hogy ír, rajzol stb. (lexikai tagadás esetén), az is előfordulhat, hogy azért „nem olvas”, mert „olvasott”, vagy „olvasni fog” (a jelen idő grammatikai tagadása esetén). Hogy most a kettő közül mit tagadunk, azt csak azon összefüggés segítségével tudhatjuk meg, amelynek része az adott mondat. Tehát, 1. a не által kifejezett tagadás jelentése nemcsak a szó lexikai jelentésére hat, hanem a nyelvtani jelentésére is; 2. a не nem külön-külön hat a szó lexikai vagy grammatikai jelentésére, hanem a mondatban, egy meghatározott szintaktikai összefüggésben. Ezért mondhatjuk, hogy a не a tagadás grammatikai hordozója, ahol a tagadás grammatikai jelentésén azt a jelentést értjük, amely „tagadólag” hat az utána álló azon szavak lexikai és grammatikai jelentésére, melyek meghatározott szintaktikai viszonyban vannak egy mondaton belül. A tagadás grammatikai jelentése hatással van egy mondat összes lexikai és grammatikai tényeire, vagyis azon szavakra, amelyek a mondat részei. Ha a не valamely szóval kapcsolatba kerül, akkor nem mint szót, hanem mint mondatrészt teszi tagadóvá.

A lexikai és grammatikai tagadás a tagadó mondatokban együtt valósul meg, de a részleges tagadást tartalmazó mondatokban, amikor a tagadás egy fogalomra korlátozódik (a szó lexikai jelentésére csupán), akkor úgy véljük: a kettő egymástól elkülönül.

6. Az elmondottak konklúziójaként összegezhetjük, hogy az emberi megismerés folyamatában háromféle tagadást különböztetünk meg:

1. A formális logikában levő tagadást, amikor az ítélet hamis, azaz, amikor egy meghatározott összefüggés létezését tagadjuk.

2. A matematikai logikában levő tagadást; ez olyan logikai negáció, amely az igaz ítéletből téves, a téves ítéletből igaz ítéletet hoz létre.

3. Végül a nyelvi negációt, amikor vagy egyedi fogalmat tagadunk, vagy egy nexus két komponensének kapcsolatát.

Ha a három tagadás közötti kapcsolatot vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a tagadásnak mint a tudat megjelenési formájának nincs abszolút adekvát nyelvi kifejezője, mindazonáltal a grammatikai tagadás nagyon közel áll a fenti két tudatformához.

Általánosan elfogadott tétel, hogy a grammatikai tagadás formális ismerve a tagadószó jelenléte a mondatban. Az indoeurópai nyelvekben, így az oroszban is, a tagadás kifejezésére a „ne” használatos. [28] Ezzel kapcsolatban felvetődhet a kérdés: miért a „ne” használatos a tagadás kifejezésére; honnan ered a tagadás e kifejezője? Erre a kérdésre mind a mai napig Darwinnál találjuk a legszemlésebb magyarázatot: „Kisgyermeknél a tagadás első művelete a táplálék visszautasítása-

ban áll; gyermekeimen ismételtlen megfigyeltem, hogy ezt fejüknek a mellről oldalirányban való elhúzásával fejezik ki, s így járnak el azzal az étellel is, amit kanálban kínálnak nekik. A táplálék elfogadása vagy szájbavétele alkalmával fejüket előre hajtják. Azután, hogy ezeket megfigyeltem, közölték velem, hogy Charma is ugyanerre a gondolatra jutott. Figyelmet érdemel, hogy a táplálék elfogadása vagy felvétele alkalmával a fej csak egyetlen mozdulatot végez előre, és ez az egyszerű bölintás foglalja magában a helyeslést. Ha viszont a gyermekek elutasítják a táplálékot, kiváltképpen, ha azt rá akarják erőszakolni, a fejüket gyakran többször mozgatják egyik oldalról a másikra, mint mi, amikor tagadás közben a fejünket rázzuk. Ezen felül visszautasítás esetében nemritkán hátravetik fejüket, vagy becsukják a szájukat, s így a tagadás jeléül szolgálhatnak. Wedgwood a kérdésre nézve megjegyzi, hogy ha hangukat zárt fogakkal vagy ajkakkal szolgáltadjuk meg, az *n* vagy *m* betű hangját adjuk ki. Éppen ezért a *ne* szótag használatát a tagadás kifejezésére, és ugyanilyen értelemben talán a görög $\mu\eta$ szótagét is ebből magyarázhatjuk.” [29]

JEGYZETEK

- [1] KLAUS, GEORG, Bevezetés a formális logikába, Budapest, 1963. 49—50.
 [2] Uo.
 [3] MMNyR, Budapest, 1962. II. 6.
 [4] Есперсен, О., Философия грамматики, Москва, 1958. 377—81.
 [5] Уемов, А. И., Проблема отрицательных определений, Логико-грамматические очерки, Москва, 1961. 62.
 [6] G. HAVAS KATALIN, Logika, Budapest, 1963. 47.
 [7] „La chose niée s'exprime en effet de la même façon que la chose affirmée, avec cette seule différence qu'elle comporte en plus le marquant de la négation.”
 LUCIEN TESNIÈRE, Éléments de syntaxe structurale, Paris, 1959. 217.
 [8] Томсон, А. И., Винительный падеж прямого дополнения в отрицательных предложениях, Русский филологический вестник, Варшава, 1903. 192—234.
 [9] LUCIEN TESNIÈRE i.m. 191—235.
 [10] KÁROLY SÁNDOR, Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése, (Általános Nyelvészeti Tanulmányok III.) Budapest, 1963. 161—86.
 [11] LUCIEN TESNIÈRE i.m. 218.
 [12] Васильева, С. А., К вопросу о семантике отрицательных частиц, Научные доклады высшей школы, Филологические науки, Москва, 1959/3. 78—85.
 [13] JAC. VAN GINNEKEN szerint: „La négation dans la langue naturelle n'est pas la négation logique, mais l'expression du sentiment de la résistance.”
 Principes de linguistique psychologique, Paris, 1907. 199.
 [14] GEORG KLAUS i. m. 33—4.
 [15] Uo. 33—4.
 [16] Кондратов, А., Люди и знаки, Новый мир, 1963/64. 202—15.
 [17] MMNyR. II. 52.
 [18] Руднев, А. Г., Синтаксис современного русского языка, Москва, 1963. 30.
 [19] Шахматов, А. Н., Синтаксис русского языка, Ленинград, 1941. 482.
 [20] Пешковский, А. М., Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1956. 386—81.
 [21] „Nincs semmilyen utalás sem arra, hogy a kérdő és a tagadó mondatok külön szabálynak volnának alávetve, csupán egy tagadószóval a „ne”-vel különböznek.”
 Мейе, А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва—Ленинград, 1938. 387.
 [22] LUCIEN TESNIÈRE i.m. 218.
 [23] Галкина—Федорук, Е. М., Горшкова, К. В., Шанский, М. Н., Современный русский язык, Синтаксис, Москва, 1958. 14—5.
 [24] Сухарева, А. А., К вопросу об отрицательных предложениях в современном русском языке, Учёные записки, XIII. Ташкент, 1958. I.
 [25] Дондуа, К. Д., Грамматическое отрицание как проблема общего языкознания, Сб. Язык и мышление, XI. Москва—Ленинград, 1948. 162—85.

- [26] THOMSON i. m. 194—99.
[27] Саматова, К. В., К вопросу о „двойном отрицании” в современном русском языке, Вестник Московского Университета, Москва, 1959. 153—66.
[28] DONDUA i. m. 167.
[29] DARWIN, CHARLES, Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése, Budapest, 1963. 212—3.

ПОНЯТИЕ ГРАММАТИЧЕСКОГО ОТРИЦАНИЯ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

М. Эрдеи

Специфика отрицательных предложений до сих пор не является установленной проблемой. Причину этого мы находим в одностороннем толковании взаимодействия грамматических и сознательных категорий. Автор настоящей статьи с этой целью сравнивает разные концепции, связанные с этим вопросом, и на основе критического анализа разных взглядов сближает проблему к решению.

GRAMMATIKALISCHE VERNEINUNG UND DER BEGRIFF DER VERNEINUNGSSÄTZE IN DER RUSSISCHEN SPRACHE

Von M. Erdei

Das Spezifische der Verneinungssätze der russischen Sprache ist ein bisher noch nicht vollkommen geklärtes Problem. Der Grund dieser Sachlage ist in der einseitigen Interpretation der Wechselwirkung zwischen grammatischen Kategorien und Bewusstseinskategorien zu suchen. Verfasser behandelt deshalb die in der russischen Sprachwissenschaft bezüglich dieses Problems vertretenen verchiedenen Meinungen und sucht die Frage durch deren kritische Analyse der Lösung näher zu bringen.